

Оморов А.Б., Сагынбаева Б.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ СЕБЕП МААНИСИНИН ФУНКЦИОНАЛДЫК-СЕМАНТИКАЛЫК АЛКАГЫ

Оморов А.Б., Сагынбаева Б.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ КАУЗАЛЬНОСТИ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

A.B. Omorov, B. Sagynbaeva

THE FUNCTIONAL SEMANTIC FIELD OF CAUSALITY IN THE KYRGYZ LANGUAGE

УДК: 494.347

Макалада кыргыз тилиндеги себеп маанисинин функционалдык-семантикалык алкагы себеп бышыктоочтун, себеп-натыйжалаш тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн, себеп багыныңкы сүйлөмдүн алкагында каралат. Себеп маанисин туюндуруучу тилдик бирдиктер аныкталат. Ошондой эле себеп маанисин туюндуруунун башка жолдору жөнүндө да сөз болот. Мындан сырткары маанини изилдөөнүн жаңы ыкмалары, ыкмалдары көрсөтүлдү. Маанини бир гана сүйлөмдүн синтаксисинин деңгээлинде изилдебестен, үч-төрт сүйлөмдүн алкагында, тексттин логикалык бүтүндүгү катары изилдөө керек экендигине басым жасалды. Функционалдык грамматика сүйлөөчү менен тыңдоочунун грамматикасы, ошондуктан мында маани биринчи планга коюлат. Башкача айтканда, бул макалада “мааниден формага карай” деген принцип сакталды. Изилдөө грамматиканын синтаксис бөлүмүнө көбүрөөк жакын болгондуктан, тең байланыштагы кошмо сүйлөмдө тыныш белгилеринин коюлушу туурасында автордун жеке пикири сунушталды.

Негизги сөздөр: себеп, натыйжа, себеп-натыйжа байланышы, бышыктооч, каратма сөз, киринди сөз, сырдык сөз, жөнөкөй сүйлөм, кошмо сүйлөм.

В данной статье функционально-семантическое поле каузальности в кыргызском языке рассматривается в рамках обстоятельства причины; сложносочиненного предложения, выражающего причинно-следственные отношения; сложноподчиненного предложения, выражающего причину. Определяются языковые единицы, выражающие понятие причины. Речь также будет идти о других путях выражения понятия причины. Кроме этого показаны новые методы, приёмы исследования понятия. Акцентирована необходимость исследования понятия не только на уровне синтаксиса одного предложения, но и в рамках трёх-четырёх предложений в качестве логической единицы текста. Функциональная грамматика является грамматикой говорящего и слушающего, поэтому в данном случае понятия выходит на первый план. То есть, в данной статье сохранен принцип “от понятия к форме”. Так как данное исследование

более ближе к разделу синтаксиса грамматики, предложено личное мнение автора касательно постановки знаков препинания в сложносочинённых предложениях.

Ключевые слова: причина, следствие, причинно-следственная связь, обстоятельство, обращение, вводные слова, междометия, простое предложение, сложное предложение.

The functional semantic field of causality in the Kyrgyz language is studied in the Cause and Result Composite Compound sentence and Causal Clause of Complex sentence. Language units expressing the meaning of cause are defined. Other means of expressing causality are analyzed as well. New methods and approaches of studying the meaning have been shown as well. The meaning is studied on the syntactic level of not only one sentence but also more than two sentences, where the fact that logical cohesion of a text must be studied has been highlighted. Meaning is important in functional grammar as it is the grammar of a speaker and a listener. In other words the principle from the form to the meaning has been kept. As the research is much closer to the syntax of the grammar, the author's personal views on punctuation of the Composite Compound sentence have been proposed.

Key words: cause, result, cause-result relation, adverbial modifier, direct address, parenthesis, interjection, simple sentence, compound sentence.

Функционалдык багыт грамматиканы окуп-үйрөнүүдө мааниге басым жасайт. Мында грамматикалык кубулуштар форма, түзүлүш катары эмес, маанини туюндуруучу каражат катары окуп-үйрөнүлөт. Функционалдык грамматика – бул кептин грамматикасы, башкача айтканда, салттуу сыпаттама грамматикадан айырмаланган сүйлөөчү менен тыңдоочунун грамматикасы [1].

Кыргыз тилиндеги себеп маанисинин функционалдык-семантикалык алкагы (ФСА) – себеп маанисинин категорияларын камтыган лексикалык, морфологиялык, синтаксистик бирдиктердин топтому. Бул категория шарт маанисинен

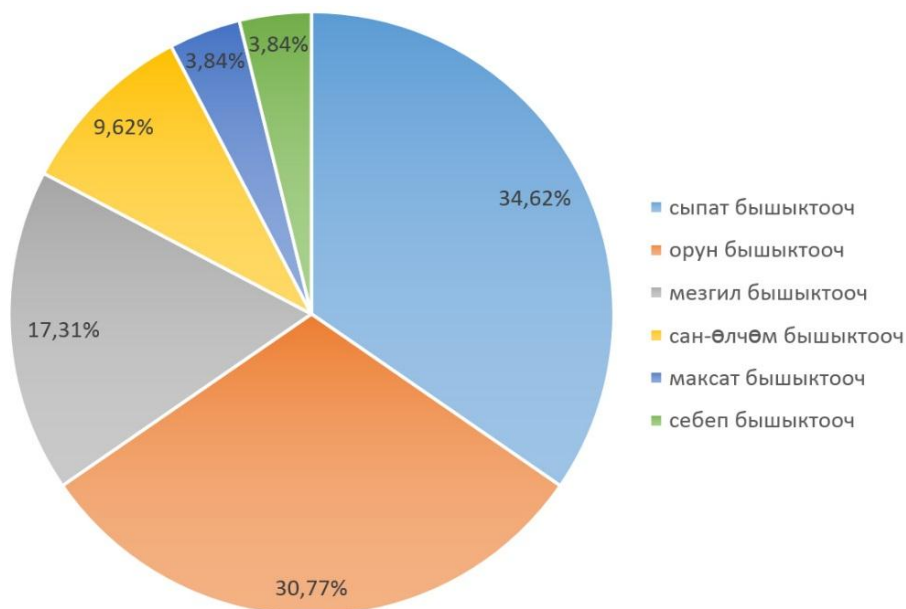
өзгөчөлөнүп, өз ичине натыйжа, максат, себеп-натыйжа категорияларын камтыйт. Демек, бул бир маанинин ичинде бир канча маанинин болгондугун билдирет.

Себеп маанисинин изилдөө объектисинин өзөгүн байламтасыз себеп-натыйжалаш тең байланыштагы кошмо сүйлөм жана себеп багыныңкы кошмо сүйлөм түзөт.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы сүйлөмдөр маанилик жактан бири-бири менен ажырагыс байланышта, анткени экинчи сүйлөмдөгү ойду биринчиси толуктап турат. Ал эми байламтасыз себеп-натыйжалаш тең байланыштагы кошмо сүйлөмдө себеп менен натыйжанын орду алмашып келе берет.

Бул макалада, негизинен, себеп бышыктоочко, байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмгө, себеп багыныңкы кошмо сүйлөмгө жана себеп маанисин туюндуруунун башка жолдоруна кайрылабыз. Андан соң себеп маанисин туюндуруучу тилдик бирдиктерди аныктайбыз.

Сүйлөмдө кыймыл-аракеттин болушунун, анын ишке ашышынын себепин билдирген айкындооч мүчө себеп бышыктооч деп аталат.

Диаграммада көрүнүп тургандай, себеп бышыктоочтор сейрек кездешет. Негизинен, жазуу кебинде да, оозеки кепте да сыпат бышыктоочтор көп колдонулат.

Мындан ары себеп маанисин сүйлөмдүн алкагында карайбыз.

Мисалы: Чарчагандыктан келерибиз менен уктап калыптырбыз (К.Ж.).

Кыргыз тилинде, колдонулушу жагынан алып караганда, бышыктоочтун бардык түрлөрү бирдей өнүккөн эмес. Анын эң көп өнүккөн түрү – мезгил, орун жана сыпат бышыктоочтор. Ал эми себеп, максат жана сан-өлчөм бышыктоочтор колдонулушу жагынан чектелген даражада өнүккөндүгү тилдик фактылардан байкалып турат. Бул көрүнүш себеп, максат жана сан-өлчөм бышыктоочтордун милдетин аткаруучу сөздөрдөн ачык байкалат [2].

А. Имановдун пикирине толугу менен кошулабыз, анткени бышыктоочтун түрлөрүнүн колдонулуу жыштыгы боюнча клантитативдик анализ жүргүзүп көрдүк. Кыскасы, анализдин жыйынтыгы А. Имановдун пикирин айгинелейт.

Айтылган ойду далилдөө үчүн Аман Саспаевдин “Ыйык сезим” аттуу аңгемесин алып, андагы бышыктоочторду таптык. Андан соң аларды алты түр (сыпат, орун, мезгил, себеп, максат, сан-өлчөм) боюнча классификацияладык. Алынган жыйынтык төмөндөгүдөй болду:

Баш сүйлөмдүн себепин көрсөтүүчү сүйлөмдөр себеп багыныңкы сүйлөм деп аталат [3].

Себеп багыныңкы сүйлөмдөр контекстте баш сүйлөмгө карата болгон маанилик катышына ылайык **эмне үчүн? эмне себептүү? эмнеликтен?** деген суроолорго жооп берет [2].

Мисалы:

1) *Элдин жайлоого чыгуу мезгили чукулдап, чоң үйлөр кичирейип, кичине үйлөр тепирейип, ак үйлөр боз ала, боз үйлөр карала болуп калгандыктан, жумурткадай ак үйлөр жок (К.Ж.).*

2) *Бирок бул кыштак кечээ гана жаңы түшкөндүктөнбү, же короо-жайга күтүнбөгөндүктөнбү, болбосо башка себеппи, бул үйдүн огородунда эмес, башка үйлөрдүн огородорунда да тигилген бак-дарак жок (К.Ж.).*

Жогорудагы биринчи мисалда себеп багыныңкы сүйлөм чакчылдын **-ып** формасы аркылуу түзүлсө, экинчи мисалда багыныңкы сүйлөмдүн этиштик негизги баяндоочунан кийин кызматчы сөз тизмектеле келип айтылып, ага **-бы** мүчөсү жалгануу аркылуу түзүлдү.

Кыргыз тилинде **-ып** же **-бы** мүчөлөрүнүн негизги милдети себеп маанисин уюштуруу эмес, ошондуктан ушул сыяктуу кошмо сүйлөмдөрдүн синтаксистик түгөйлөрүнүн ортосундагы маанини аныктоодо багыныңкы сүйлөмдү синонимдештирип жиберүү керек. Ошондо гана маанини так аныктоого болот.

Бул туурасында Г. Урсова: “Стилистикада тилдин синонимия кубулушу чоң мааниге ээ”, – деп жазган [4].

Мисалы: *Апам келип, баарыбыздын маанайыбыз көтөрүңкү (оозеки кептен).*

Жогорудагы сүйлөмдүн биринчи бөлүгү экинчи бөлүгүнө карата кандай маанилик катышта тургандыгын аныктоо үчүн экинчи бөлүгүн, тактап айтканда, баш сүйлөмдү комплекстүү талдоого алуу керек. Аталган сүйлөмдүн экинчи бөлүгү учур чакта турат. Бул маанини туура аныктоодо эң мыкты жардамчы каражат болуп бере алат. Демек, багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн себебин билдирип турат: 1) *Апам келгендиктен, баарыбыздын маанайыбыз көтөрүңкү.* 2) *Апам келген себептүү, баарыбыздын маанайыбыз көтөрүңкү.*

Синонимдер – стилдик айырмачылыкты шарттоочу каражаттардын маанилүүлөрүнүн бири [5]. Бул пикирге биз дагы кошулабыз. Бирок бул – терең изилдене турган темалардын бири. Аталган тема бүгүнкү күндө орус тилинде да толук изилденип бүтө элек.

Ал эми В. Виноградов мындай деп айткан: “Синтаксистик синоним маселеси – талаш маселелердин бири” [6].

Кыскасы, Г. Урсова көрсөткөндөй, синтаксистик синонимия – семантика-структуралык көрүнүш. Ал эми вариант – формалдык-структуралык көрүнүш.

Жыйынтыктап айтканда, кайсы бир маанини аныктоодо эң алгач андагы грамматикалык формага эмес, кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик катышына көңүл буруу керек. Бир сөз менен айтканда, активдүү грамматиканы колдонуу керек.

Кыргыз тилинде төмөндөгүдөй түзүлүштөгү себеп багыныңкы сүйлөмдөрдү кезиктирүүгө болот: 1) *Козулар отугуп калгандыктан, кыркмачылар пайда болду (К.Ж.).* 2) *Оюнга алаксып калганы үчүн, апасы акырын чыгып кетти (оозеки кептен).* 3) *Тегерегимдин баары орус болгон соң, майда чарбаны да өстүргөм (А.С.).* 4) *Капа болуп ыйласа, көзүнүн алды ымдуу, көрүнүшү суз боло түштү (К.Ж.).* 5) *Чоң койчу кышылдап калган себептүү, дароо жооп айта албады (К.Ж.).* 6) *Кошунан таарынтып койду деп, үйүнө кетип калды (оозеки кептен).* 7) *Күн калкылдап бара жаткандыктанбы, Чоко жүзүн артып жөнөп калды (К.Ж.).* 8) *Түбөлүккө бейкуттук орноп, жоктуктун, жетишпестиктин кишени быт-чыт болгонсуйт (А.С.).* 9) *Үйгө бир күн жолобой, Дейди болуп калыпмын (элдик ыр).* 10) *Биздин үйгө келбей кеткенинен улам, мага таарындыбы деп ойлодум (оозеки кептен).*

Ошондой эле себеп мааниси тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөр аркылуу да уюшулат: *Сенин ырың сонун го: бардыгы күлүп калды (К.Ж.).*

Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн орун-тартиби эки түрдүү болушу мүмкүн: биринчиси себепти билдирсе, экинчиси натыйжаны билдирет; же, тескерисинче, биринчиси натыйжаны билдирсе, экинчиси себепти билдирет: 1) *Үй салам деп калыптыр – кирпич куялы (А.С.).* 2) *Ошондо жеңемдин муңайым кайгы менен санаага толгон жүзүн карап, эмне үчүндүр өзүмдү ага окшоштурдум: анын да жүрөгүндө жаңы тилектер ойгонгонун ичимден сезип жүргөм (Ч.А.).*

Мына ошондуктан себеп-натыйжалаш тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы синтаксистик түгөйлөрүн жазууда бири-биринен кескин айырмалай билүү үчүн алардын арасына коюлуучу тыныш белгилерин тактоо керек. Бул

маселе боюнча А. Турсуновдун китебинде бири-бирине карама-каршы келген эки пикир бар:

1) Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы экинчи сүйлөм биринчи сүйлөмдө айтылган ой пикирдин себебин көрсөтсө, биринчи сүйлөмдөн кийин кош чекит коюлат: *Анын кай тараптан келгенин билүү кыйын: изди жамгыр жууп кеткен (Ч.А.) [7].*

2) Кээде тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн экинчиси биринчи сүйлөмдө айтылган ойдун себебин көрсөтүп, маани жагынан бири-бирине себеп-натыйжачыл катышта болот. Оозеки сөздө мындай жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасында ачык тыным болот; жазууда экөөнүн ортосуна сызыкча коюлат: *Үйдөн чыгып кетишке кеч – эшик тосулду (Т.С.) [7].*

Бул туурасында Д.Э. Розенталь: “Эгерде байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн экинчи бөлүгү биринчисиндеги ойдун себебин көрсөтсө же аны негиздеп турса, анда биринчи сүйлөмдөн кийин кош чекит коюлат (сүйлөм бөлүктөрүнүн ортосуна *анткени* байламтасын коюп айтып көрүүгө болот): *Степан боялся подойти к берегу: скользко. / Степан жээкке баргандан коркту: тайгак [8].*

Негизинен, кош чекит бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун коюлат: *Адилеттин эки досу бар: бири – Турар; экинчиси – Канжар.*

Ал эми бул учурда сызыкча, тескерисинче, бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин коюлат: *Турар жана Канжар – экөө Адилеттин достору.*

Логикалык жактан алып караганда, сүйлөмдүн биринчи бөлүгү экинчи бөлүгүн жалпылаганга жакыныраак. Мисалы, жогоруда берилген сүйлөмдү алалы: *Кайрат жээкке баруудан коркту: тайгак.*

Эми ушул эле сүйлөмдүн экинчи бөлүгүн сөз тизмектери менен толуктап көрөлү: *Кайрат жээкке баруудан коркту: тайгак; шаркыраган суу.*

Мына, жогорудагы мисалда көрүнүп тургандай, мындай учурларда кош чекит коюу логикалык жактан да туура болот:

1) *Таң эрте айлана тыптынч: чымчыктар жылуу жакка учуп кетишти (оозеки кептен).*

2) *Муну апамдын укпаганы жакшы болду: ал эс-учун жоготуп жибермек (оозеки кептен).*

Ал эми байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн биринчи бөлүгү себепти, ал эми экинчи бөлүгү анын натыйжасын билдирип турса, экөөнүн ортосуна сызыкча коюлат деген да логикалык жактан туура болот: *Үй салам деп калыптыр – кирпич куялы. / Үй салам деп калыптыр, ошондуктан кирпич куялы.*

Байламтасыз себеп-натыйжалаш тең байланыштагы кошмо сүйлөмдө бир учурда кош чекит, экинчи учурда сызыкча коюу, биринчиден, логикага туура келет, экинчиден, сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрүн ажырата билүүнү жеңилдетет.

Буга чейин себеп маанисин баяндоочтун, тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн, багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн алкагында карадык. Чындыгында, себеп маанисин туюндуруучу тилдик бирдиктер муну менен гана чектелбейт, тактап айтканда, аны туюндуруунун башка да жолдору бар. Мисалы, сүйлөмдүн үчүнчү даражадагы мүчөлөрү да контекстке жараша себеп маанисин туюндурат:

– *Анарбек!* (Сыртта кыйкырып жатат).

– *Эмне?* (Анарбек кыйкырып жооп берип жатат).

– *Ойнойсуңбу?* (Кайра сырттан кыйкырып сурап жатат).

– *Жок.* (Анарбек кайра кыйкырып жооп берип жатат).

– *Эмнеге?* (Кайра кыйкырып суроо берип жатат).

– *Бош эмесмин.* (Кайра жооп кайтарып жатат).

Демек, бул учурда каратма сөз себеп маанисин туюндурду деп айтууга толук негиз бар, анткени ал бекеринен “Анарбек” деп кыйкырып келген жок. Экинчи сөз менен айтканда, анын “Анарбек!” деп кыйкырып келүүсүнүн себеби – аны менен бирге ойноо. Же болбосо:

– Эмне себептен “Анарбек” деп кыйкырып жатат?

– Аны менен ойнош үчүн.

Бирок ар дайым эле каратма сөздөр себеп маанисин бере бербейт. Мисалы:

– *Мендей энем бар дедиңби, айланайын? – деп, Абыл иреге жакта турса да, Ажар жүктүн бурчу тарапты карады.*

– *Бар, энеке!*

Киринди жана сырдык сөздөр кээ бир учурда себеп маанисин туюндурат. Мисалы:

1) *Экөөнө тең кызыл туулуу шаңдуу салам айтам! Биринчиден, быйыл колхоз эгинге мол; экинчиден, колхоз малга бай (Т.С.).*

2) – **И...**

– *Эмне болду?*

– *Шэтайды өлтүрүп кетишинтир (К.Ж.).*

Анын “и” деп жатканынын аркасында бир себеп бар: Шэтайды өлтүрүп кетишти, ошондуктан ал кайгырып жатат.

Себеп болгон жерде, сөзсүз, натыйжа болот, ошон үчүн себеп маанисин жөнөкөй сүйлөмдүн алкагында да кароо керек. Мисалы, жалпы жактуу сүйлөмдөр да себеп-натыйжа маанисин туюндурат: 1) *Кайра кирер эшигиңди катуу жаппа (мак.).* 2) *Кедейдин байлыгын көчкөндө көрөсүң (мак.).*

Жогорудагы мисалдарда көрүнүп тургандай, жалпы жактуу сүйлөмгө көпчүлүк учурда макалдар мүнөздүү. Макалдар, албетте, турмуш сабагы. Макалда көп ой камтылат. Демек, бир макалды чечмелеп берүү үчүн эң кеминде беш же алты сүйлөм түзүүгө туура келет, ошондуктан *макал – текст, ылакап – сүйлөм* деп бекеринен айтылбаса керек.

Бул туурасында Б. Тойчубекова: “Жалпы жактуу сүйлөм да интонацияга, структуралык схемага, семантика-функцияга ээ”, – деп эң туура айткан [9].

Ошондой эле, себеп мааниси кээ бир учурда контекстте такталат: *Болду, Айбөкөн. Сендей дили таза аялзат чанда жаралат. Менин төрүмдө тоту куштай жасанып, эркелеп жүрүп өтөсүң. Мындан ары сен менин сүйгөн жарым жана да сол тиземде таяна отурган жан жолдошум болосуң (А.Ст.).*

Мисалда көрүнүп тургандай, биринчи сүйлөм себепти билдирет; экинчи жана үчүнчү сүйлөмдөр – анын натыйжалары. Ал эми окурмандын оңоюраак түшүнүүсүн камсыздоо үчүн аталган сүйлөмдү төмөндөгүдөй кылып трансформациялоого болот: *Болду, Айбөкөн, менин төрүмдө тоту куштай жасанып, эркелеп жүрүп өтөсүң; мындан ары сен менин сүйгөн жарым жана да сол тиземде таяна отурган жан жолдошум болосуң, анткени сендей дили таза аялзат чанда жаралат эмеспи.*

Себеп маанисинин контекстте такталышына далил катары төмөнкү мисалдарды да берүүнү туура көрдүк: 1) *Анын себеби мындан да болуп*

кеттиби деп ойлойм. Мен өзүм элдин көргөн-билгенин, бөтөнчө фронтто болгондорду майда-чүйдөсүнө чейин сурап, билүүгө кызыкчумун (Ч.А.). 2) *Ушунчалык да сыйкырдуу күү болобу? Угуп отуруп чериң жазылып, жүрөгүң элирет (К.Ж.).* 3) *Эл болоюн. Кулдугум бар (А.Ст.).* 4) – *Балам, эрден кеттиби же элден кеттиби, маркум атаң жакшы киши эле болчу. Тууган ара чыр-чатак боло берет. Керимбектин бизге таарынын көчкөнү ырас. Ал кезде сен төрөлө элек болуучусуң. Эми чоңоюп, азамат болгонуңда бизди издеп келипсиң. Сага чоң ыраакмат (А.С.).* 5) *Бул жагынан анын иттин баласы күчүктөн айырмасы жок. Сөз жок, бул – анын бар болгон бирден-бир өзгөчөлүгү (Куб.Ж.).* 6) *Азамат! Браво! Мен абдан чоң кызыгуу менен окуп чыктым.*

Ошентип, себеп маанисин бир гана бышыктоочтун, багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн, тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн алкагында кароо туура эмес экенине жана себеп маанисин контекстке жараша сүйлөмдүн үчүнчү даражадагы мүчөлөрү, жалпы жактуу сүйлөмдөр да туюндурарына күбө болдук. Демек, ФСА тексттин синтаксисинин деңгээлинде да изилденүүгө тийиш.

Адабияттар:

1. Дербишева З., Сагынбаева Б. Кыргыз тилинин функционалдык грамматикасы: Окуу курал - Б., 2017. - 5-б.
2. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси: Окуу куралы. - Бишкек: 2009. - 432-б., 379-б.
3. Жакыпов Ы., Майрыков Д., Мураталиев М. Кыргыз тилинин грамматикасы (II б.): Окуу куралы. - Фрунзе: 1964. - 121-б.
4. Урусова Г. Татаал сүйлөмдөрдүн түгөйлөрү туюнткан маанилер жана аларды берүүнүн стилдик каражаттары: кандидаттык диссертация. - Бишкек, 2013. - 43-б.
5. Суранчиева Б. Синонимы в киргизском языке: АКД. - Фрунзе: 1971. - 21-б.
6. Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики: Учебное пособие. - Москва: 1981. - 11-б.
7. Турсунов А. Кыргыз тилинин тыныш белгилери. - Бишкек: 2002. - 94-95-бб., 109-110-бб.
8. Розенталь Д.Э. Справочник по правописанию и литературной правке: Для работников печати. - М., 1989. - 146-б.
9. Тойчубекова Б. Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр: кандидаттык диссертация. - Фрунзе: 1983. - 123-124-бб.

Рецензент: к.филол.н. Усеев Н.К.